

planning, academician, Doctor of art history, professor, vice-president of Ukrainian Academy of Architecture, Honored of Science and Technology of Ukraine, twice winner of State Award of Ukraine in Architecture. The scientific achievements of Vladimir I. Tymofeenko in the period 1979 – 1987, in particular during his work in the Historical-regional studies Department of Institute of History of Ukraine, are outlined. The place and role of scientist in formation of actual theoretical and methodological foundations of history of architecture and urban planning in modern Ukraine are defined.

Keywords: *V. I. Tymofeenko, History of Science, history of Architecture and Urban Planning, Historical-regional studies Department of Institute of History of Ukraine.*

УДК 58(092)

Руда С.П.

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПРИРОДОЗНАВЦІВ

У статті розглядається просвітницька діяльність українських природознавців кінця XVIII – поч. XXI ст. Описана робота видатних вчених, а також роль наукових товариств. Підкреслюється значення просвітництва у боротьбі з хворобами та епідеміями. Наведені історичні приклади як позитивної, так і негативної функції популяризації знань. Вказується на велику роль просвітництва у сучасній Україні.

Ключові слова: *наукове товариство, гігієна, епідеміологія, медична пропаганда, популяризація природознавства, просвітництво.*

Популяризація в Україні природничих, так само як і медичних знань має давні традиції. Найбільш активно проводилася вона у наукових товариствах. Перше на території України наукове товариство – «Медичне зібрання» – було створене у 1784 р. в Херсоні з ініціативи Данила Самойловича, основоположника вітчизняної епідеміології, який першим у світі встановив, як передається чума. Товариство оголосило конкурс на кращий твір про пошесні хвороби, пропонуючи «Показати, які частіше хвороби і в який час з'являються в Херсоні та у його окрузі, як оберігати людей від цих хвороб, а тих, хто захворів, якими найвірнішими та найпростішими засобами лікувати». Проте губернатор краю Григорій Потьомкін заборонив проведення конкурсу, оскільки боявся, що популяризація знань про подібні речі може залякати майбутніх поселенців. Але Данило Самойлович мав на увазі не залякування, а необхідне інформування населення, про що зазначив в одному зі своїх творів про чуму: «Краще підняти мужність людей, показавши їм на простих і зрозумілих прикладах, що з такою жорстокою хворобою можна боротися» [1]. Самойлович також настійно поширював думку щодо необхідності дотримання лікарями морально-правових норм. Звертаючись до майбутніх лікарів, слухачів Госпітальних шкіл, він сказав: «Тонкий та освічений розум, широке знання всіх наук, глибоке знання лікарського мистецтва – ось що повинно бути основною якістю лікаря. Взагалі він повинен бути втіленням порядної людини».

В XIX ст. в Україні вже існувало чимало наукових товариств, одним із аспектів діяльності яких було просвітництво. Для цього вони організовували музеї, виставки, читання лекцій. Так, Новоросійське та Київське товариства природознавців періодично проводили курси публічних лекцій за програмою, наближеною до університетської. Їхніми слухачами були викладачі середніх та нижчих учбових закладів, фельдшери, акушерки, прикажчики, майстрині тощо.

Одним із активних членів Київського товариства був зоолог Володимир Совинський, який обґрунтував самостійність Понто-Каспійсько-Аральської фауністичної провінції. Його популярні лекції, при читанні яких він використовував дані, отримані ним під час численних експедицій по Криму та губерніям Південно-Західного краю Російської імперії, відзначалися високою якістю та супроводжувалися наочною демонстрацією [2].

Член Новоросійського товариства природознавців, ботанік Іван Акінфієв, що присвятив своє життя дослідженню флори України та Кавказу, розповідав про свої поїздки та спостереження у періодичній пресі («Катеринославські губернські вісті», «Придніпров'я», «Південна зоря» та ін.). Одним із перших у Російській імперії він оцінив величезну навчальну та виховну роль екскурсій на природу [3].

Київське товариство лікарів виступило одним із організаторів систематичних публічних читань з питань гігієни та епідеміології. Медичні народні читання проходили в будинку Народної аудиторії (Бульварно-Кудрявська, 26), у чайній на Львівському майдані, у Лук'янівському народному домі, де іноді збиралося до 250 слухачів. Медична пропаганда проводилась також шляхом публікації популярних брошур. Зокрема, під час загрози холери практично в кожному київському будинку можна було бачити брошуру професора Володимира Високовича «В очікуванні холери», яку називали «холерний катехізис Високовича» [4].

Одним із основних завдань Кримського товариства аматорів природи було: «Популяризувати знання з пригодництва та сукупних з ним наук, особливо стосовно Криму». Тематика науково-популярних лекцій, які читали члени Товариства, була досить різноманітною: «Про розповсюдження життя на Землі», «Про комету Галлея», «Про мистецтво первісної людини», «Про повітроплавство» тощо. Під час першої світової війни кошти за лекції віддавалися на потреби військовополонених в Англії та Німеччині. Товариство видавало путівники «По Криму», прикрашені кольоровими фотографіями, що відображали чудову природу.

Значний внесок у справу популяризації природознавства зробив організатор Кримського товариства, ентомолог Сигізмунд Мокржецький. Він був також організатором і директором Сімферопольського природничо-історичного музею, який, за словами тогочасної преси, «за демонстративністю та витонченістю своїх експозицій не поступається зарубіжним музеям». При музеї були влаштовані акваріум, тераріум та серпентарій, і викладачі

гімназій могли давати уроки учням, демонструючи живих представників фауни. Також при музеї працювали курси прикладної ентомології, які сприяли знайомству селян із заходами боротьби зі шкідниками сільського господарства [5].

Наукове товариство імені Тараса Шевченка у Львові об'єднувало вчених різних спеціальностей: природничих, технічних, гуманітарних. Вчений-металофізик Іван Фещенко-Чопівський, який у 1905–1907 роках був активно заангажований в лекційній комісії київської «Просвіти»; фізик Іван Пулюй, винахідник X-променів, один із творців першого україномовного «Святого Письма» і автор низки надзвичайно цікавих науково-популярних книг; натураліст та мовознавець Іван Верхратський, який заклав основи наукової природничої термінології, а також створив низку праць з української діалектології та лексикології; географ та картограф Степан Рудницький, основоположник української політичної та військової географії; біохімік, гігієніст та епідеміолог Іван Горбачевський, який першим у світі здійснив синтез сечової кислоти, один із фундаторів української хімічної термінології на народній основі, та інші. Вони були не лише видатними вченими, а й не менш відомими популяризаторами природничих та медичних знань, проводили важливу громадську і національно-просвітницьку роботу.

Серед дійсних членів Наукового товариства імені Тараса Шевченка варто згадати і тих, які виявили себе активними «просвітянами». Це викладач математики і фізики в Академічній гімназії у Львові Петро Огоновський, який з 1906 до 1910 року був головою товариства «Просвіта»; медик, перший голова Українського лікарського товариства Євген Озаркевич, редактор журналу «Здоров'я», автор наукових та науково-популярних праць в галузі гігієни, курортології, української медичної термінології [6].

Варто згадати популяризаторську і громадську діяльність українських вчених-природознавців в часи становлення Української академії наук. Її організатор і перший президент, Володимир Вернадський, започаткував знаменитий природознавчий лекторій. А його праці з історії науки розкривають перед читачем широку панораму становлення і розвитку людського знання, переконують його у величезних можливостях науки [7].

Академік Данило Заболотний, що теж впродовж недовгого часу був президентом Української академії наук, виступав перед шахтарями Донбасу, робітниками Арсеналу, працівниками майстерень Південно-Західної залізниці. Велике значення приділяв він санітарно-просвітницькій роботі серед населення, створивши низку популярних брошур: «Невидимі вороги або мікроби», «Висипний тиф», «Оздоровлення села» тощо [8].

Академік Микола Кащенко, доктор медицини та зоології, зацікавився також ботанікою. При Київському політехнічному інституті він відкрив курси з вивчення корисних властивостей лікарських рослин. Мріючи про те, щоб кожен селянин мав змогу посадити біля своєї хати не лише яблуні або вишні, а й персики, організував Акліматизаційний сад для вирощування півден-

них плодово-ягідних культур (персика, абрикоса, мушмули), придатних для зростання у північних областях України. Про це йдеться у написаній ним популярній книзі «Перетворення живої природи», яка і сьогодні читається з неослабним інтересом [9].

Блискучим популяризатором науки був академік Павло Тутковський, геолог і географ. Свого часу Володимир Вернадський назвав його кращим знавцем неорганічної природи України. Значний вплив на тодішню публіку мали його чудові нариси – «Киевский мамонт», «Киевский янтарь», «Артезианские воды Киева и Юго-Западного края и их значение» та ін. [10].

Говорячи про просвітницьку діяльність членів Української академії наук, слід згадати також ім'я вченого-ботаніка Олександра Янати. Йому належать перші видання популярної літератури з природознавства. У своїх публіцистичних статтях, що друкувалися в журналах «Природа України», «Украинская жизнь», учений відстоював необхідність розробки української наукової термінології, поширення якої мало сприяти популяризації знань серед населення. До роботи в галузі термінології О. Яната залучав студентів, членів створеного ним у Київському політехнічному інституті термінологічного гуртка. Студенти роз'їжджались по селах, де збирали народні назви рослин, що увійшли згодом до арсеналу української етноботаніки.

У 30-ті роки ХХ століття, в період посилення більшовицького тоталітарного режиму, активісти просвітянської справи, творці української наукової термінології зазнали утисків та репресій. Чимало з них було заарештовано, деякі емігрували за кордон. Серед наукових напрямів особливо постраждала генетика, тиск на яку щодамі посилювався.

У сумнозвісну епоху лисенківщини просвітництво іноді набувало вульгарних форм. В газетах, журналах, на радіо проходила популяризація антинаукових пропозицій біологічного характеру: гніздова посадка дерев, можливість породження ліщини грабом тощо. У 10-му томі Великої радянської енциклопедії (1952) зазначалося: «Ген – міфічна елементарна одиниця спадковості, яку морганісти приписують живій природі». Жорстокого нападу зазнала і новонароджена наука – кібернетика. Так, у 4-му виданні Короткого філософського словника (1954) читаємо наступне: «Кібернетика – не тільки ідеологічна зброя імперіалістичної реакції, але й засіб здійснення її агресивних планів». Подібні публікації можна кваліфікувати як популяризацію з негативним знаком.

У 60-70-і роки минулого сторіччя настали більш сприятливі часи для просвітництва у сфері природознавства. Але і тоді існували «закриті зони», «закриті теми». Недоліки нашого екологічного просвітництва показово засвідчив Чорнобиль. І все ж існував потужний видавничий ринок науково-популярної літератури з природознавства, зберігався високий читацький інтерес до наукових знань. Тодішнє товариство «Знання», хоча й було ідеологізоване, але проводило значну просвітницьку роботу. На жаль, в умовах незалежної України активність на ниві популяризації природничих знань, зок-

рема українського природознавства, дещо знизилась. Звузилось коло науково-популярної періодики, книг, теле- і радіопередач. На книжних лотках часто переважають видання, що проповідують містику, ворожіння, які теж можна віднести до розряду популяризації з негативним знаком.

Безперечно, треба розробляти заходи, необхідні для стимулювання популяризації природознавства. Не варто забувати про надбання в цій сфері наших попередників. Російська серія «Науково-популярна література» налічує вже більше 500 книг про видатних вчених, вони охоче друкують і українських авторів (звичайно, російською мовою). До початку 90-х років ХХ століття подібна серія виходила і в Україні, у видавництві «Наукова думка». Слід відновити її: адже нам є про кого писати, є чим пишатися, є про що розповісти широкому загалу. Будемо також сподіватися, що сучасні українські природодослідники не лише збагатять українську науку визначними результатами інтелектуальної праці, а й своєю громадянською позицією, самовідданою працею на ниві просвітництва сприятимуть піднесенню інтелектуального, фахового рівня українців, їхньої національної самосвідомості і гідності, виховання патріотизму, любові до своєї країни.

Джерела та література

1. Бородій М. К. Данило Самойлович Самойлович / М. К. Бородій. – К. : Наук. думка, 1987. – 152 с.
2. Мазурмович Б. Н. Выдающиеся отечественные зоологи / Б. Н. Мазурмович. – Москва : Учпедгиз, 1960. – 428 с.
3. Савчук В. С. Иван Яковлевич Акинфиев. 1851–1919 / В. С. Савчук / Отв. ред. Г. П. Матвиевская. – Москва: Наука, 1936. – 108 с.
4. Руда С. П. Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / С. П. Руда. – К.: ШВЦ Держкомстату України, 2000. – 262 с.
5. Чеснова Л. В. Очерки по истории прикладной энтомологии в России / Л. В. Чеснова. – Москва : Наука, 1962. – 133 с.
6. Кучер Р. В. Наукове товариство імені Т. Шевченка: Два ювілеї / Р. В. Кучер. – К. : Наук. думка, 1992. – 112 с.
7. Вернадский В. И. Труды по истории науки / В. И. Вернадский / Отв. ред. Ф. Т. Яншина, С. Н. Жидовинов. – Москва : Наука, 2002. – 501 с. (Библиотека трудов академика В. И. Вернадского).
8. Билай В. И. Жизнь, отданная людям: К 100-летию со дня рождения академика Д. К. Заболотного / В. И. Билай. – К.: Наук. Думка, 1966. – 81 [2] с. (Научно-популярная литература).
9. Конотопець Н. І. Микола Кащенко: біографічна повість / Н. І. Конотопець. – К.: Молодь, 1980. – 228 с.
10. Оноприенко В. И. Павел Аполлонович Тутковский (1858–1930) / В. И. Оноприенко. – Москва: Наука, 1987. – 160 с.

Рудая С.П. Просветительская деятельность украинских естествоиспытателей.

В статье рассматривается просветительская деятельность украинских естествоиспытателей конца XVIII – начала XXI ст. Описана работа выдающихся ученых, а также роль научных обществ. Подчеркивается значение просвещения в борьбе с болезнями и эпидемиями. Приведены исторические примеры как положительной, так и отрицательной функции популяризации знаний. Указывается существенная роль просвещения в современной Украине.

Ключевые слова: научное общество, гигиена, эпидемиология, медицинская пропаганда, популяризация природоведения, просвещение.

Ruda S. P. Educational activities of Ukrainian scientists.

The article deals with educational activities of Ukrainian scientists at the end of XVIII - beginning of the XXI century. The work of outstanding scientists, as well as the role of scientific societies is described. The importance of education in the fight against diseases and epidemics was shown. The historical examples of both positive and negative functions of the popularization of knowledge are emphasized. The important role of education in modern Ukraine is indicated.

Key words: scientific society, hygiene, epidemiology, health promotion, promotion of natural history, education.

УДК 93:572.029

Фандо Р.О.

АНТРОПОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СПАДКОВИХ ОЗНАК НАРОДНОСТЕЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті розглянуті антропологічні праці дореволюційного періоду, що стосуються спадкових особливостей різних етнічних груп. Велика робота по організації антропологічних експедицій була проведена Товариством любителів природознавства, антропології та етнографії, організованим в 1863 р, що дозволило описати морфологічні особливості людей різних національностей, проживаючих на території Російської імперії. До початку XX в. стійкою тенденцією в антропологічних роботах стало звернення до вивчення етнічних груп з точки зору успадкування морфологічних і фізіологічних ознак. Накопичені дані про мінливість популяцій різних народностей, зібрані силами антропологічної науки, підготували благодатний ґрунт для появи нових напрямів досліджень на перехресті інтересів генетики, антропології, еволюційної теорії.

Ключові слова: антропологія, етнічні групи, антропометричні дослідження, спадкові ознаки, міждисциплінарність

Перші самостійні роботи з антропології стали з'являтися в Росії тільки з другої половини XVIII ст. Та й ті були виконані переважно вченими-німцями. Одним з перших антропологічних досліджень в Росії провів К.Е. фон Бер (1792–1876), уродженець Прибалтики, який працював спочатку професором анатомії та зоології Кенігсберзького університету і здобув популярність своїми ембріологічними роботами. У 1834 р. він переїхав до Санкт-Петербурга, де продовжив свої зоологічні дослідження. У 1851 р. він